

Найперша світова війна в Європі й участь у ній українського козацтва

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ

30 ЛИСТОПАДА 2025

Тридцятилітня війна, що з невеликими перервами вирувала у Європі від 1618 до 1648 року, була, по суті, першою світовою війною. Адже для тогочасних мешканців континенту Європа й уособлювала цілий світ. Із другого боку, Європа як цивілізаційний феномен постала саме по завершенні Тридцятилітньої війни — і помітна роль у формуванні цього нового образу належала українським козакам.

Карл Вальбом, «Битва при Лютцені та смерть короля Густава II Адольфа 16 листопада 1632 року», 1855 рік

Європа у вогні

Огнем, що запалило криваву європейську війну, стала так звана Друга празька дефенестрація: 23 травня 1618 року чеські шляхтичі-протестанти на чолі з графом Турном викинули з високого замкового вікна намісників імператора Священної Римської імперії Вільяма Славата і Ярослава Мартиниця, демонструючи в такий спосіб незгоду з планами посадити на чеський трон Фердинанда Габсбурга Штирійського. Основним поштовхом до обурення протестантів стала вкрай нетерпима позиція Фердинанда, ревного католика, щодо конфесійного розмаїття в імперії.

Дефенестрація — викидання опонентів з вікна — це давня чеська традиція «політичного діалогу». В історії Чехії трапилося декілька подібних актів, і кожного разу, варто визнати, їхні наслідки були грандіозними. Скажімо, дефенестрація 30 липня 1419 року розпочала гуситські

війни, що майже двадцять років розривали країну. Дефенестрація ж 1618-го спровокувала Тридцятилітню війну, виплеснувши насилля вже далеко за межі Чехії.

Найочевидніші причини сповзання Європи в криваве протистояння лежали в непримиримості конфлікту католиків і протестантів, що віддавна провокував жорстокі міжконфесійні ексцеси. Не менш важливі мотиви крилися і задавленому протистоянні імператора Священної Римської імперії з рештою європейських володарів. А головне, європейські володарі розглядали війну як можливість утвердити нову модель політичного верховенства у Європі, зрозуміло, з вигодою для себе.

Війна то розгоралася, то затухала, час від часу затягуючи у свій вир нові держави, іноді — на зміну старим, що спішно виходили з неї під тягарем непомірних втрат. На першому етапі війни — «богемському» — імператорській армії вдалося розбити чеських протестантів у битві на Білій Горі (поблизу Праги), майже повністю винищити богемську аристократію та конфіскувати її майно. А ще австрійські Габсбурги за допомоги Габсбургів іспанських завдали болючих поразок протестантській півночі Німеччини. На захист протестантів 1625 року став данський король Крістіан IV, започаткувавши новий — «данський» — період Тридцятилітньої війни. Утім, попри щедрю фінансову підтримку з боку Англії, Франції та Голландії, Крістіану IV так і не вдалося перехопити ініціативу з рук католиків. Не принесла успіху й спроба об'єднання з протестантським військом угорського короля Бетлена Габора. Тим часом австрійський генерал Джон фон Тілі за підтримки іспанців успішно воював проти Нідерландів. А богемський дворянин-католик Альбрехт фон Валленштайн підкорив Брауншвайг, Нижню Саксонію, Мекленбург, Шлезвіг, Гольштайн, Ютландію і Балтійське узбережжя аж до околиць Штральзунда — і так змусив Данію 1629 року вийти з війни.

Щоправда, війну це аж ніяк не зупинило — роком раніше войовничий шведський король Густав II Адольф відправив експедиційний корпус на підтримку Штральзунда, започаткувавши її шведський період. Цього разу за спиною протестантської Швеції виразно проглядалася тінь католицької Франції на чолі зі знаменитим кардиналом Арманом-Жаном дю Плессі де Рішельє, який щиро вважав «французького гугенота кращим за іспанського католика». І це недвозначно засвідчило трансформацію традиційної середньовічної релігійної війни в боротьбу за політичну першість у Європі Раннього Нового часу.

Франція уклала зі Швецією таємну угоду, взявши на себе фінансування шведських воєнних дій проти імператора Священної Римської імперії та короля Іспанії. І це відразу принесло результати. Густав II Адольф зібрав потужну армію, якій вдалося добитися гучних військових перемог, а за ними прийшли й політичні успіхи: на бік Густава II Адольфа перейшов саксонський курфюрст Йоган Георг — лютеранин, котрий перед тим, однак, підтримував

імператора. 1632 року шведський король увійшов до католицької Баварії. Мюнхен і Нюрнберг відкрили перед протестантами міські брами. Окрилений успіхами, Густав II Адольф готувався до походу на Відень, а Йоган Георг — на Прагу. Великою мірою долю цих грандіозних планів мала вирішити Лютценська битва 16 листопада 1632 року. Перемогла в ній шведська армія, але перемога ця стала по-справжньому пірровою — у битві шведи втратили свого безстрашного, а до того ж і вельми фартового монарха. Смерть Густава II Адольфа серйозно послабила позиції табору протестантів. І Франції, аби досягти своїх політичних цілей, довелось уже безпосередньо вступати у війну.

1634 року Людовик XIII оголосив анексію Лотарингії. Слідом за цим владу французького короля визнали декілька міст в Ельзасі, що входили до складу Священної Римської імперії. Іспанські війська, своєю чергою, зайняли архієпископство Майнц, яке перебувало під патронатом Франції. У відповідь Людовик XIII 1635 року оголосив війну королю Іспанії Філіпу IV та імператорові Фердинанду II. Так війна справді перетворилася на загальноєвропейську, майже «світову».

Козаки в пошуках лицарського хліба: служба на боці Католицької ліги

Загальноєвропейська війна потребувала мобілізації й усіх наявних у Європі ресурсів. І, зрозуміло, за таких умов українське козацтво не могло залишатись осторонь, адже і католицькі, і протестантські лідери воліли бачити боєздатне та, що не менш важливо, недороге козацьке військо на своєму боці, а не в таборі супротивника.

Уперше спробували вербувати козаків на лицарську працю ще в 1620-ті роки представники протестантського табору — спочатку трансільванський князь Бетлен Ґабор, а згодом шведський король Густав II Адольф. Проте більш легально, а тому й масштабніше, діяли вербувальники імператора, оскільки між Імперією та Річчю Посполитою існувала таємна угода, що передбачала обопільну можливість залучати жовнірів із земель одна одної. У перші роки війни польський король Зигмунд III Ваза навіть відрядив на допомогу імператору до Словаччини 10-тисячний загін «лісовчиків», які надали католикам суттєву допомогу в боротьбі з військами Бетлена Ґабора. У наступні роки попит на козацьку допомогу лише зростав. Із проханнями надіслати козаків до Зигмунда III звертався особисто «генералісимус Балтійського моря та океану» Альбрехт фон Валленштайн. Не відставали й інші полководці Католицької ліги, тож мало не у всіх коронних землях Речі Посполитою було відкрито легальні вербувальні пункти імператора, а вербунком козаків безпосередньо опікувалися контори,

розташовані у Львові та Любліні.

Умови служби «охотника» (волонтера, добровольця) фіксували у спеціальних угодах — контрактах. Зазвичай рядовий козак за службу отримував на місяць до шести талерів. А ось старшинам, які були командирами загонів, виплачували аж до двохсот талерів. Відразу після підписання контракту сплачували аванс, а решту з означеної суми волонтери отримували (або не отримували — таке також нерідко траплялось) уже в місцях служби. Збиралися волонтери з Речі Посполитої в таборі кондот'єрів, розташованому в Сілезії, у містечку Бітум.

Охочих скуштувати небезпечного лицарського хліба на військовій службі в імператора (зрештою, як і в його супротивників) у Речі Посполитій не бракувало. Скажімо, наприкінці 1632 року один із радників імператора тішив фон Валленштайна звісткою, що вжив усіх необхідних заходів для набору на імператорську службу й допровадження до Відня шести тисяч козаків. Улітку 1635 року в Бітумському таборі перебувало близько двох тисяч запорожців. Усюдисущі агенти Папи Римського доносили у Ватикан, що в червні 1635 року близько десяти тисяч козаків смерчем пронеслися Чехією, прямуючи до Франції. А ще на початку 1630 року син Зигмунда III, королевич Владислав, під час подорожі європейськими країнами мав з Альбрехтом фон Валленштайном зустріч, на якій було домовлено про формування на теренах Речі Посполитої потужного корпусу на війну зі шведами. Очолити це військо мав особисто Владислав I, знаючи приязнь королевича до козаків, варто було очікувати на появу серед волонтерів чималої кількості запорожців.

Щоправда, корпусу так і не сформували, а після приходу до влади в 1633 році Владислав IV узагалі заборонив діяльність вербувальних пунктів на території своєї держави — жовніри були потрібні монарху для війни з Московською державою за Смоленськ. Утім, це аж ніяк не зупинило козаків-охотників, що прагнули випробувати лицарську долю в баталіях Тридцятилітньої війни. Тож збереглося чимало свідчень про формування вже після заборон короля нових козацьких загонів — Павла Носковського, Тараського та інших. Зокрема, паризька газета «La Gazette» 12 липня 1634 року повідомляла про чотиритисячний відділ кінних українських козаків під проводом Тараського, який під прапорами австрійського цісаря воював у Люксембурзі проти французького генерала де Суассона: «Козаки напали на французів із жахливим галасом, наші люди, не звиклі до такого галасу, так перелякалися, що кинулися тікати й відступили до болота на другому березі річки».

Та й сам Владислав IV, намагаючись укріпитися на Балтиці, згадав про чималий досвід, якого козаки набули в походах на Чорне море супроти османського флоту. Король наказав збудувати у Кролевці (Кенігсберзі) флот із десяти кораблів й однієї галери, а для лицарів з України виготовили чайки, що могли нести на бортах до 1500 козаків: «Найняті були на цю війну

1500 запорожців під проводом хороброго отамана Вовка, який через Литву під Юрборк провів козаків чемно, без грабунків, бо козаки вдовольнялися тим, що їм давали добровільно». Несподівано з'явившись у Віслинській затоці, під Пілавою, козацькі чайки захопили зненацька шведське командування. Шведи з подивом дивилися на маленькі маневрені суденця, що сміливо неслися на значно потужніші шведські галери. Подив, однак, змінився на страх, коли козаки захопили один із ворожих кораблів.

Щоправда, морські геройства запорожців на Балтиці тривали недовго. Уже в 1635 році Річ Посполита під тиском Франції пішла на укладення Штумсдорфського миру зі Шведським королівством. Тож потреба в козацькому війську минула, і йому було наказано, як довідуємося з листа Владислава IV полковникові Костянтинові Вовку від 25 серпня 1635 року, повернутися в Україну.

Козаки у здобутті «ключа від Ла-Маншу»?

Як я вже згадував, не бракувало волонтерів з України й у ворожому до імператора таборі. Після невдалої спроби вербування Війська Запорозького іменем шведського короля на початку 1630-х років, 1636-го це намагалися зробити агенти кардинала де Рішельє. Наступного року французький посол у Речі Посполитій виступив перед Сенатом з пропозицією: «Не посилати жовнірів на допомогу імператорові, а краще дозволити Франції завербувати три тисячі козаків». Щоправда, шанси реалізувати плани французів на той час наближалися до нуля. Адже Владислав IV узяв курс на зближення з імператором, розраховуючи на його допомогу в боротьбі за шведську корону. Гарантувати непорушність цього союзу мав шлюб короля з дочкою імператора Фердинанда II Цецилією Ренатою, узятий 1637 року. Це так загострило відносини з Парижем, що Яна Казимира (молодшого брата Владислава IV й майбутнього короля) під час його подорожі до Франції з наказу Рішельє кинули до в'язниці. Зрозуміло, що за таких умов легальне вербування козаків на французьку службу було неможливим.

Утім, коли на середину 1640-х років Франція повільно, але неухильно наближалася до одного з найбільших своїх воєнних успіхів у Європі, Владислав IV почав віддалятися від імператора та шукати зближення з Людовиком XIII. Як і раніше у випадку з Віднем, зближенню з Парижем мало прислужитися королівське одруження. Справа в тому, що 1644 року померла королева Цецилія Рената, а пошуки нареченої для короля-вдівця польськa еліта зосередила на французькому королівському дворі. Аби втримати інтерес нареченого саме на французьких принцесах, кардинал Джуліо Мазаріні (наступник Рішельє на чолі уряду) пообіцяв чималий

посаг — 800 тисяч талярів готівкою. А залагодивши шлюбну справу, французька дипломатія просунулась і в справі вербування волонтерів на свою службу. 10 березня 1646 року наречена короля — Марія Луїза Гонзаґа — прибула до Варшави, а вже 7 квітня посол Франції в Польщі здобув принципову згоду на вербунок на французьку службу двох тисяч жовнірів.

Владислав IV не бажав відверто загострювати стосунки з Габсбургами, тож зробив усе можливе, аби вербунок виглядав як суто приватна справа волонтерів, а не вияв державної політики. Тож французькому послові у Варшаві графу де Брежі рекомендовано було звернути увагу на запорозьких козаків. Характеризуючи потенційних волонтерів, посол переконував Мазаріні, що козаки «дуже відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо придатні до захисту фортець».

Кардинал ухопився за цей варіант, і посол, заохочений з Парижа, відразу ж розпочав переговори з козацькою старшиною. У депеші уряду граф інформував: «Цими днями був у Варшаві один зі старшин козацької нації, полковник Хмельницький... Він був у мене, і я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна в латині. Що ж до служби козаків у його величності, то, якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі».

Навесні наступного року перемовини щодо умов найму на королівську службу було продовжено вже у Франції, куди морем через Гданськ відбув Хмельницький у супроводі козацьких старшин Сірка й Солтенка. Імовірно, у другій половині квітня у Фонтенбло відбулась зустріч козацької делегації з представниками французького командування, на якій було домовлено про набір на службу до короля 1800 козаків-піхотинців і 800 кінноти. За свою ратну службу рядові козаки мали отримувати по 12, а старшини по 120 талерів щомісячно.

До Франції козаки-волонтери, згідно з деякими джерелами, прибули морським шляхом із Гданська до Кале в жовтні 1646 року. Враховуючи досвід козаків у здобуванні турецьких міст-фортець, французьке командування відрядило їх на облогу Дюнкерка — «ключа від Ла-Маншу». Операція виявилась успішною, і невдовзі запорозькі загони разом з іншими частинами французької армії вибили звідти війська іспанського короля та взяли участь в урочистому вступі до прибережного міста-фортеці.

Свідком та учасником штурму козаками фортеці Дюнкерк, до слова, міг бути королівський мушкетер Шарль дю Бас де Фезензак сьєр де Кастельмар, тобто саме той знаменитий граф д'Артаньян (за материнським титулом), який став прообразом героя «Трьох мушкетерів» Олександра Дюма.

Щоправда, від цього часу ідилічна картина вірної служби запорожців французькому королю дещо тьмяніє. Чи то з огляду на небажання французького командування в повному обсязі виконати взяті на себе зобов'язання, чи то через буйну вдачу запорожців, між сторонами раз-по-раз виникають конфліктні ситуації. Зрештою частина козаків за наказом командування вирушила до Лотарингії, а інша — перейшла на службу... до іспанського короля Філіпа IV.

Не до кінця зрозуміла й участь у кампанії «людини освіченої, розумної, сильної у латині» (як його, пам'ятаємо, характеризував граф де Брежі) Богдана Хмельницького. Через десять років, зустрічаючись із французьким дипломатом, на той час уже гетьман козацької України з неприхованим задоволенням згадував дні, які провів у Франції, та розпитував про французького полководця герцога Енґієнського принца Конде, з гордістю називаючи його «своім старим вождем».

Утім, інших документальних свідчень, які підтвердили б участь Хмельницького в Дюнкеркській кампанії, дослідникам виявити не поталанило. Ба більше, польські історики (зокрема дослідник міжнародних відносин раннього Нового часу Збігнєв Вуйцік) на початку 1970-х років провели детальні пошуки у французькому архіві Міністерства закордонних справ і у Військовому архіві у Венсенському замку під Парижем. Згідно з їхнім звітом, ніяких згадок про військову співпрацю запорожців із французами в середині 1640-х років не знайшлося. І це дало підстави взагалі поставити під сумнів достовірність «французької» служби козацтва. Утім, пам'ятний знак з цього приводу в місті на березі Ла-Маншу вже встановлено...

Угода «пуста, нікчемна, нечинна, несправедлива...»

Виснажені довготривалою війною австрійські Габсбурги врешті-таки пішли на форсування мирних переговорів, які завершилися 1648 року підписанням Вестфальського миру — спочатку з Францією в Мюнстері, а потім зі Швецією в Оснабрюку. Договір встановив новий міжнародний порядок у Європі — з виразним домінуванням французької корони, із розширенням прав німецьких володарів на шкоду прерогативам імператора, а також із цілою низкою територіальних перерозподілів, лєвова частка яких випала на долю Франції. Чи не найважливішим геополітичним наслідком Тридцятилітньої війни стало те, що вона під своїми руїнами поховала надію на єдність християнського світу. Тож не дивно, що тогочасний папа Інокентій X у посланні «Ревний слуга дому Господнього» (1650) схарактеризував угоду 1648-го як: «пусту, нікчемну, нечинну, несправедливу, нещирну, прокляту, негідну, дурну й навіки безглузду». Після Вестфальського миру, як відзначають дослідники, «люди вже не могли говорити про християнський світ, а натомість заговорили про Європу».

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ

30 ЛИСТОПАДА 2025

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in
/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php on line **284**